

Крижановська Тетяна Олександрівна,

кандидат філософських наук,

доцент кафедри мистецтвознавства та загальногуманітарних дисциплін

Міжнародного гуманітарного університету

orcid.org/0000-0002-6391-6871

tetkryzhanovska@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ В АНТИЧНІЙ ФІЛОСОФСЬКІЙ ДУМЦІ ПЕРІОДУ КЛАСИКИ

Стаття присвячена розгляду критичного мислення як феномену, основні особливості якого, як показано в цій роботі, склались у період класичного періоду античної філософії. Філософське визначення критичного мислення постає у вигляді складного комплексного завдання. Можемо говорити про три точки уваги: перша – операціональна; критичне мислення має бути раціональним, логічно обґрунтованим, цілеспрямованим; друга – аксіологічна, має бути готовність людини до критичного перегляду своїх глибинних ціннісних переконань та світоглядних настанов; третя – соціальна, можливість доводити свою думку, не завжди погоджуватись із загальноприйнятими речами, чути та розуміти інших. Крім того, можна говорити про: 1) критичне мислення як динамічний процесуальний феномен; 2) критичне мислення як метод; 3) критичну думку як сформований та усталений феномен. Ці значення, на нашу думку, постали ще в класичній античній філософії. Сократ намагався привернути увагу співрозмовників до відомих речей та наповнити їх новими сенсами, які перевертали традиційні погляди. Аксіологічний та соціальний смисл критичного мислення був закладений саме Сократом. Платон продовжує лінію свого вчителя, але розвиває методологічний інструментарій критичного мислення, показує хиби, які можуть заважати отриманню істинного знання: небажання почути іншого або навіть острах перед думкою іншого; схильність людини входити в такий стан, коли емоції переважають розум; прийняття правдоподібності без будь-яких доказів; звуження кола підтверджень та аргументів для отримання знання, що призводить до неповноти доказів; нечесність. Операціональний смисл критичного мислення розвивається Арістотелем, який вважав, що людина має не пригадувати смисли, а вчитись на досвіді їх формулювати, розуміючи, що критичне мислення має свої особливості, немає вічних і єдиних смислів, вони можуть бути альтернативними.

Ключові слова: критичне мислення, антична філософія, метод, діалог, хиби мислення.

Kryzhanovska Tetiana,

Ph.D. in Philosophy,

Associate Professor at the Department of Art Studies and General Humanities

International Humanitarian University

orcid.org/0000-0002-6391-6871

tetkryzhanovska@gmail.com

PECULIARITIES OF CRITICAL THINKING IN THE ANCIENT PHILOSOPHICAL THOUGHT OF THE CLASSICAL PERIOD

The article is devoted to the examination of critical thinking as a phenomenon, the main features of which, as shown in this work, developed during the classical period of ancient philosophy. The philosophical definition of critical thinking appears as a complex task. We can talk about three points of attention: the first is operational, critical thinking should be rational, logically based, and purposeful. The second is axiological; there must be a person's readiness to critically review his deep-seated value beliefs and worldview guidelines. The third is social; the opportunity to prove one's opinion, not always to agree with generally accepted things, to hear and understand others. In addition, we can talk about: 1) critical thinking as a dynamic procedural phenomenon, 2) critical thinking as a method, 3) critical thought as a formed and established phenomenon. These meanings, in our opinion, appeared in classical ancient philosophy. Socrates tried to draw the attention of his interlocutors to known things and fill them with new meanings that overturned traditional views. The axiological and social meaning of critical thinking was

laid by Socrates. Plato continues the line of his teacher, but develops a methodological toolkit of critical thinking, shows errors that can prevent the acquisition of true knowledge: reluctance to hear another, or even fear of another's opinion, the tendency of a person to enter such a state where emotions prevail over reason; acceptance of plausibility without any evidence; narrowing the range of confirmations and arguments for obtaining knowledge, which leads to incompleteness of evidence; dishonesty, which leads to the destruction of a person's inner world. The operational meaning of critical thinking is developed by Aristotle. He believed that a person should not recall meanings, but learn to formulate them through experience and understand that critical thinking has its own characteristics, there are no eternal and single meanings, they can be alternative.

Key words: critical thinking, ancient philosophy, method, dialogue, thinking errors.

Вступ. Критичне мислення поставало та змінювалось разом із філософським знанням. Здатність аналізувати, оцінювати, аргументувати, відрізняти докази від припущень, формулювати обґрунтовані висновки, тобто критично переосмислювати думки та ідеї, усталені концепції, традиційні погляди, є основою філософії. Якщо в класичну добу розвитку європейського знання критичне мислення було притаманне в основному філософам, науковцям, педагогам, то у XXI столітті ми бачимо необхідність наявності критичного мислення у кожної людини, чим би вона не займалась. У сучасному світі «прискорених змін, дедалі більшої складності та зростаючої взаємозалежності критичне мислення тепер є необхідною умовою економічного та соціального виживання» (Elder, 2019). І якщо основна мета філософії полягає в тому, щоб допомогти нам розуміти світ та нашу роль у ньому, то саме критичне мислення допомагає нам підходити до цих питань з аналітичною та раціональною перспективою. Розуміння особливостей критичного мислення в античній філософії періоду класики дає змогу пролити світло на сутність філософських дебатів і розвиток людської думки. Дослідження класичних філософських текстів та аналіз філософських систем того часу дозволяють нам зрозуміти, які принципи та методи були використані для критичного осмислення світу та людської діяльності.

Розробка теми. Проблематика критичного мислення досліджувалась і досліджується багатьма філософами як зарубіжними, так і українськими. Так, К. Поппер розвинув поняття критичного раціоналізму і підкреслив важливість тестування гіпотез та спростування неправильних тверджень шляхом логічного аргументування. М. Фуко займався критичним аналізом влади та знання. Ж.-П. Сартр пропагував ідею критичного мислення як необхідності постійного переосмислення світу та власного існування. Г. Арендт акцентувала увагу на

необхідності критичного мислення та активної участі громадян у суспільних процесах. Р. Рорті переорієнтує увагу з пізнання істини на розмову і комунікацію та найкращим способом критичного прочитання вважає прагматичний метод реконтекстуалізації. Серед українських філософів, які розробляли тематику критичного мислення, можна назвати О. Потебню, який розглядав критичне мислення як здатність особистості вільно та незалежно оцінювати дійсність, досліджувати істину та діяти відповідно до неї. М. Драгоманов звертав увагу на важливість критичного мислення для суспільного розвитку народу. І. Огієнко активно розглядав критичне мислення як здатність аналізувати, порівнювати та оцінювати різні точки зору на дійсність. М. Попович розглядав такі поняття, як логіка, критичне мислення, аргументація та раціональність, досліджуючи, як вони пов'язані між собою. А. Лой звертає увагу на роль критичного мислення у формуванні критичної свідомості та культури діалогу.

З огляду на вищезазначене, вважаємо доречним дослідити особливості критичного мислення в античній класичній період філософії, що дає змогу зрозуміти ґрунтовні ідеї, завдяки яким сформувалось критичне мислення, які зміни відбувались у його смислах та методологічних підходах.

Метою статті є дослідження руху критичного мислення та виявлення особливості критичної думки в основних ученнях античної класичної філософії.

Основна частина. На початку визначимось щодо розуміння смислу критичного мислення. Слово «критик» прийшло в європейські мови «через латину, сходячи до грецького слова *krinein*, що означає “судити, вирішувати”» (Critic, 2023). Судити, з одного боку, означає розглядати, розмірковувати про що-небудь, аналізувати якийсь об'єкт, намагатися зрозуміти його зміст; з іншого боку, судити означає

робити остаточний висновок про об'єкт, тобто або засудити його, відкинути, або виправдати, визнати позитивним.

Філософське визначення критичного мислення постає у вигляді складного комплексного завдання, рішення якого мають самі різноманітні вигляди з огляду на те, що ми покладемо в центр нашої уваги. При цьому наша увага може переміщуватись залежно від тих завдань, які ми виконуємо. Так, критичне мислення визначають як «ретельне мислення, спрямоване на мету» (Hitchcock, 2022). В цьому визначенні розкривається телеологічний смисл, динаміка руху думки, яка, по-перше, спрямована на досягнення певної цілі, а по-друге, має розглядати кожен щабель просування до неї та аналізувати необхідну інформацію на цьому шляху. Тобто це визначення має операціональний характер. Критичне мислення також визначають як «здатність та схильність критично оцінювати переконання, їх основні припущення та світогляд, у який вони вбудовані» (Paul, 1992, p. 46). В цьому формулюванні ми бачимо зовсім інший смисл – у центрі уваги ставляться глибинні внутрішньоособистісні процеси переоцінки власних настанов, світогляду, навіть ціннісної картини світу. Тобто в цьому визначенні критичне мислення виходить на аксіологічну проблематику та стосується внутрішньої готовності людини до кардинальних змін у своєму погляді на світ. Не можна також не враховувати соціальний контекст, і дослідники вважають, що «критичне мислення має соціальний характер і розвивається в умовах діалогічної взаємодії з іншими людьми, під час обговорення проблеми, представлення власної позиції, суперечки, доведення аргументів та аналізу контраргументів» (Громова, 2014, с. 134). Тож, виходячи з вище наведених визначень та характеристик, можемо говорити про три точки уваги, які, гадаємо, мають першочергове значення для розкриття смислу критичного мислення. Перша – операціональна; критичне мислення має бути раціональним, логічно обґрунтованим, цілеспрямованим. Друга – аксіологічна; має бути готовність людини до критичного перегляду своїх глибинних ціннісних переконань та світоглядних настанов, тому що без цього логічні аргументи будуть поверховими і фактично не відбудеться критичний перегляд дійсності, що оточує людину. Третя – соціальна;

можливість доводити свою думку, не завжди погоджуватись із загальноприйнятими речами, показувати нові шляхи рішення проблем, чути та розуміти інших, мати можливість бути почутим та зрозумілим для інших є, на нашу думку, основою поставання та розвитку критичного мислення.

Крім того, важливим є, за нашою думкою, розуміння «значного ступеня концептуальної невизначеності. З одного боку, критичне мислення – це явно річ (іменник), але воно також відноситься до окремого методу (дієслово/прислівник)» (Dunne, 2019, p. 33). В цьому сенсі можна говорити про:

- по-перше, критичне мислення як динамічний процесуальний феномен;
- по-друге, критичне мислення як інтелектуальний інструмент, тобто метод;
- по-третє, критичну думку як сформований та усталений феномен.

Ці значення постали в класичній європейській філософії і далі спробуємо проаналізувати основні, на наш погляд, учення античної класики, які спричинили найбільший вплив на подальший розвиток та сучасне розуміння критичного мислення.

У добу Античності, в період з приблизно VIII століття до н.е. до VI століття н.е., відбувався важливий період поставання критичного мислення. Цей період був вирішальним для розвитку європейської філософії, науки та політики, що привело до виникнення багатьох цінних ідей, які досі впливають на наш світогляд. Одним з головних моментів у формуванні критичного мислення було заснування діалектики, яка є методом пошуку істини через логічні доводи та аргументи.

Сократ, який вважається одним із засновників класичної філософії античності, використовував діалектику у своїх бесідах з учнями, ставив їм запитання та спрямовував їх на формування самостійної думки. Нам мало що відомо про Сократа. До нас дійшли деякі з його думок завдяки працям його учнів, в основному ранніх діалогів Платона. В «Апології Сократа» Платона ми знаходимо рядки, в яких говориться про перегляд Сократом усталених на той період часу думок щодо мудрості та мудрої людини: «... я помітив таке: ті, що славилися своїм розумом, видалися мені, коли я за вказівкою Бога досліджував справу, ледь чи не

найбільшими неуками, а інші, що вважалися гіршими, навпаки, обдарованішими» (Платон, 2022, с. 27). Ті, хто вважається мудрими, «... тільки удають начебто щось знають, насправді, нічого не знають» (Платон, 2022, с. 29). Тобто Сократ спростовує прийняті суспільні авторитети, певним чином «перевертає» ситуацію щодо розуміння знання та мудрості, показує неспроможність старого підходу, який був заснований на вірі, традиції та авторитетах, до вирішення задач, що утворювались на той час у давньогрецькому суспільстві. Мудрість «нічого не варта» (Платон, 2022, с. 28), якщо не розуміти її межі, не навчитись нею користуватись в нових умовах життя.

Ще одна думка Сократа стосується необхідності пізнавати самого себе: «... я ніяк не в спроможі, як проголошує дельфійський напис, пізнати самого себе. Тим то мені здається смішним, не пізнавши самого себе, займатись не властивими мені дослідженнями» (Платон, 2022, с. 240). Треба зауважити, що в цій фразі Сократ знову ж таки переосмислює усталені сенси. Дійсно, при вході до храму в Дельфах був надпис «Знай себе», що мало на увазі знати людині своє місце у світі порівняно з богами, не намагатися підвищувати думку про себе, а чітко усвідомлювати свою підкореність справам богів. Але Сократ, як бачимо, знову ж таки кардинально змінює смисл цих слів і спрямовує їх на самоусвідомлення людиною своїх якостей та спроможність розуміти себе не в якості підкореної істоти (нехай навіть і всесильним богам), а як вільної самостійної інтелектуальної сутності. Цим самим Сократ закликає мати сміливість бути вільним та неупередженим, пізнавати себе і світ через себе, але робити це не на суб'єктивних началах, а в процесі діалогічного пошуку об'єктивного знання.

Критичне мислення набуває подальшого розвитку в працях Платона, який розробляє його методологічний складник. На думку Платона, вельми важливим є точне визначення понять, що становить основу подальших міркувань та правильних висновків. На цьому шляху необхідно бути пильним щодо хиб різного штибу, які й заважають неупередженості думки, що прагне дійти істини. Серед таких хиб можемо виділити такі:

– небажання почути іншого, або навіть острах перед думкою іншого, тому що «...

з усіх лих, що можуть спіткати людину, нема більшого за ненависть до слова...» (Платон, 2022, с. 197). Відкритість до діалогу далеко не завжди дається просто, а тим паче до плідного обміну думок. Критичне мислення має на увазі внутрішню сміливість сказати «ні» іншому, якщо він навіть має значний авторитет, або підтримати іншого у випадку, коли його думка не збігається з більшістю;

– схильність людини входити в такий стан, коли емоції переважають розум. Платон застерігає: «Пильнуйте, щоб я не запалився та не увів в оману себе самого і вас...» (Платон, 2022, с. 200). Запалення власною думкою призводить до того, що людина втрачає самокритичність і неупередженість. Причому емоційне запалення може діяти більш сильно на співрозмовників, ніж раціональна аргументація, і філософ розуміє це та попереджує;

– прийняття правдоподібності без будь-яких доказів: «А втім я свідомий того, що твердження, які ґрунтуються на правдоподібності, – це пустослів'я, і, якщо не бути на сторожі, вони дуже легко можуть увести людину в оману» (Платон, 2022, с. 201). Правдоподібність, яка ґрунтується певним досвідом, так само як і очевидність, що засновується довірою до власного чуттєвого сприйняття, не можуть бути опертям для істинного знання. І досвід, і чуттєве сприйняття мають проходити випробування критичним мисленням, логічними доводами, виходом на об'єктивний рівень міркувань, на відміну від суб'єктивної життєвої позиції або чуттєвого сприйняття;

– звуження кола підтверджень та аргументів для отримання знання, що призводить до неповноти доказів: «А коли треба буде виправдати саму основу, обґрунтуй це в такий самий спосіб – шукай іншу підставу, кращу порівняно з першою, аж поки знайдеш тверду опору» (Платон, 2022, с. 214). Критичне мислення передбачає високий ступінь об'єктивності та аналітичності в оцінці інформації та доведенні своїх позицій. Однак коли ми звужуємо коло допустимих підтверджень і аргументів, ми обмежуємо можливість отримати повне та об'єктивне знання щодо обговорюваної проблеми.

Також важливим є дотримання чесності: «Повір мені, дорогий Критоне, що, коли ти говориш неправду, то це не тільки само собою хибне, а й завдає шкоди душі» (Платон,

2022, с. 233). Брехня руйнує внутрішній світ людини. Нагадаємо, що в платонівській філософії душа людини складається з трьох частин: розумної, вольової та пристрасної. Кожна з цих частин відіграє свою роль у забезпеченні гармонії і здоров'я душі. За поглядами Платона, коли людина починає брехати, вона порушує внутрішню гармонію своєї душі. Одним з найголовніших завдань людини постає постійне підтримання злагоді в душі: «... та душа, яка слідує за Богом, побачить хоч дрібку істини, стає неушкодженою аж до наступного коlobігу, і якщо їй кожного разу вдаватиметься теж саме, то з нею ніколи нічого не станеться» (Платон, 2022, с. 263). Душа, яка розуміє істину і слідує за нею, залишається непошкодженою і досягає вищого стану гармонії та просвітлення.

Тож визначення понять, тобто розуміння смислу, який вкладається в те чи інше слово, має вирішальне значення для отримання знання, є правильною стежкою для збагнення істини. Методологічною основою цього шляху є пильне ставлення до можливих вад, які можуть спричинити помилки і спрямувати дослідника до хибних висновків. Критичне мислення якраз і постає тим методологічним інструментом, завдяки якому можна тримати у фокусі правильний шлях і не піддатися описаним хибам.

Ще одним важливим аспектом у подальшому розвитку критичного мислення було зростання навичок чіткої та послідовної співвіднесеності думок, що і просував ще один з видатних філософів античної класики Арістотель. Він поклав основи логіки та методології, які сприяють ретельному оцінюванню правильності доказів та аргументів.

Позиція Арістотеля більш інструментальна. Він вважає, що «ні риторика, ні діалектика не є науковим вивченням якогось окремого предмета: обидві вони є здатністю надавати аргументи» (Aristotle, 2008, 1355b). Риторика та діалектика є засобами критичного мислення та висловлювання, взаємопов'язані і мають спільну ціль – надавати аргументи. Риторика допомагає формувати переконливі аргументи та ефективно висловлювати їх, тоді як діалектика допомагає аналізувати та оцінювати аргументи з логічної точки зору. Обидва ці підходи використовуються для досягнення правди та переконання інших людей. Їх функція полягає не в тому, щоб переконати, а в тому, щоб

виявити доступні засоби переконання в кожному конкретному випадку.

Крім того, Стагірит показує, що «більшість речей, щодо яких ми приймаємо рішення і про які, отже, запитуємо, дають нам альтернативні можливості. Тому що ми обмірковуємо і досліджуємо наші дії, і всі наші дії мають випадковий характер; навряд чи будь-яка з них визначається необхідністю» (Aristotle, 2008, 1357a). Тобто аргументи, які використовуються для переконання, не базуються на фактах «необхідного» типу. Вони складаються з посилок, які виражають те, що є «звичайним» або «можливим». Він показує, що наше розуміння і мислення про справи світу, наші рішення і дії зазвичай мають стихійний і випадковий характер, а не зумовлені необхідністю. Це важливо брати до уваги у разі формулювання аргументів і висновків, особливо в риторичному контексті, де ми намагаємося переконати і впливати на інших людей.

Але що є кінцевою метою діяльності людини, в тому числі й аргументативної? Арістотель вважає, що існують джерела, які є основою наших переконань і орієнтирів щодо цінностей і мети нашого життя: «Щастя, як бажане саме по собі і достатнє саме по собі, і як те, заради чого ми вибираємо багато інших речей <...> І життя: оскільки, навіть якби ніяке інше благо не було результатом життя, воно бажане саме по собі» (Aristotle, 2008, 1362b). Тож щастя і життя, у кінцевому рахунку, є зародками, з яких люди черпають засоби переконання і те, до чого прагнуть у будь-якій своїй діяльності.

Висновок. Отже, можемо дійти висновку, що критичне мислення як процес та критична думка як феномен у західній культурі постали в період античності, а саме в діалогічній практиці та працях визнаних класиків цього періоду – Сократа, Платона, Арістотеля. Саме ці філософи заклали основи розуміння критичного мислення в його основних смислах, які ми вкладаємо в це поняття й досі. Сократ намагався привернути увагу співрозмовників до усталених, здавалося б, відомих речей та наповнити їх новими сенсами, які перевертали традиційні погляди. Причому він був, як відомо, прихильником живого дискусійного знання. Аксиологічний та соціальний смисл критичного мислення був закладений саме Сократом. Платон продовжує лінію свого вчителя, але розвиває методологічний інструментарій критичного мислення,

показує хиби, які можуть заважати отриманню істинного знання. Думка Платона спрямована саме на пригадування тих вічних істинних смислів, завдяки яким усе існує, і які розумний складник душі людини має розгледіти для гармонійного просвітленого існування. Критичне мислення є шляхом для досягнення цієї мети. Операціональний смисл критичного мислення

розвивається Арістотелем, який вважав, що людина має не пригадувати смисли, а вчитись на досвіді їх формулювати, розуміючи, що критичне мислення має свої особливості: немає вічних і єдиних смислів, вони можуть бути альтернативними, змінюватись з часом, з обставинами. Критичне мислення тісно пов'язане з кінцевою метою людини – жити і досягнути щастя.

Список використаних джерел:

1. Critic. (2023). Vocabulary.com Dictionary, Vocabulary.com. URL: <https://www.vocabulary.com/dictionary/critic>.
2. Dunne, Garry. (2019). Critical Thinking: A Neo-Aristotelian Perspective. URL: <http://www.tara.tcd.ie/bitstream/handle/2262/86046/Gerry%20Dunne%20thesis%202019.pdf?sequence=3&isAllowed=y>.
3. Elder Linda. (2019). About the Foundation for Critical Thinking. URL: <https://www.criticalthinking.org/pages/our-mission/405>.
4. Hitchcock David. (2022). Critical Thinking. Stanford Encyclopedia of Philosophy. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/critical-thinking/>.
5. Громова Н.М. (2014). Проблема критичного мислення у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників. *Педагогічний процес: теорія і практика*. Вип. 3. С. 133–136.
6. Paul R. (1992). Critical thinking: What every person needs to survive in a rapidly changing world. Santa Rosa, CA: The Foundation for Critical Thinking.
7. Платон. (2022). *Діалоги* / пер. з давньогрецької. Харків : Фоліо. 349 с.
8. Aristotle. (2008). *The Rhetoric*. A translation by R. Jebb. Cambridge : the University Press. 207 p. URL: <https://library.uoh.edu.iq/admin/ebooks/35321-aristotle-rhetoric.pdf>.

References:

1. Critic (2023). Vocabulary.com Dictionary, Vocabulary.com. Retrieved from: <https://www.vocabulary.com/dictionary/critic>.
2. Hitchcock, David (2022). Critical Thinking / Stanford Encyclopedia of Philosophy. Retrieved from: <https://plato.stanford.edu/entries/critical-thinking/>.
3. Dunne, Garry (2019). Critical Thinking: A Neo-Aristotelian Perspective. Retrieved from: <http://www.tara.tcd.ie/bitstream/handle/2262/86046/Gerry%20Dunne%20thesis%202019.pdf?sequence=3&isAllowed=y>.
4. Elder, Linda (2019). About the Foundation for Critical Thinking. Retrieved from: <https://www.criticalthinking.org/pages/our-mission/405>.
5. Hromova, N.M. (2014). Problema krytychnoho myslennia u pratsiakh vitchyznianskykh ta zarubizhnykh doslidnykiv [The problem of critical thinking in the works of domestic and foreign researchers]. *Pedahohichni protses: teoriia i praktyka*. Vyp. 3. S. 133–136 [in Ukrainian].
6. Paul, R. (1992). Critical thinking: What every person needs to survive in a rapidly changing world. Santa Rosa, CA: The Foundation for Critical Thinking.
7. Platon (2022). *Dialohy* [Dialogues]; per. z davnohretskoi. Kharkiv: Folio. 349 s. [in Ukrainian].
8. Aristotle (2008). *The Rhetoric*. A translation by R. Jebb. Cambridge: the University Press. 207 p. Retrieved from: <https://library.uoh.edu.iq/admin/ebooks/35321-aristotle-rhetoric.pdf>.